

ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՄԵԾ ՄԱՐԴԱՍԵՐԸ. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

ՀԱՅԿ ՀԱՐՈՅԱՆ, ՆԵՐԼԻ ՀԱՐՈՅԱՆ

Տասներորդ դարը առանձնակի տեղ է գրավում Հայաստանի և հայ մշակույթի պատմության մեջ: Դա հայ ժողովրդի ինքնության հաստատումների ժամանակաշրջան էր: Քաղաքական ոլորտում այն նշանավորվեց պետականության վերականգնումով, ազգային-էթնիկական ինքնագիտակցության ոլորտում՝ ժողովրդական բանահյուսության գլուխգործոցի՝ «Սասնա ծռեր» էպոսի ստեղծումով, իսկ հոգևոր ասպարեզում՝ «Մատեան ողբերգութեան» պոեմի արարումով: Վերջինիս բնորոշ է մարդակենտրոնությունն ու մարդասիրությունը, բանականության իրավունքների պաշտպանությունը, մարդու՝ որպես ստեղծագործ ու կատարյալ էակի արժևորումը¹:

Ինչպես միջնադարյան Եվրոպայում, այնպես էլ Հայաստանում 10-րդ դարը քրիստոնեական կրոնի ու եկեղեցու համընդհանուր տիրապետության դարաշրջան էր, կրոնական հավատի, այսպես կոչված, «ոսկե դարը»: Աշխարհի կրոնական պատկերի մեջ արժեքների հիերարխիայի ամենաբարձր աստիճանում Աստված էր, որից և ածանցվում էին մյուս բոլոր արժեքները: Մարդը համարվում էր ոչ լիարժեք, ինքնուրույնությունից զուրկ, մեղսալից, անարժան էակ, որի կոչումը Աստծուն ծառայելն էր ու նրա պատվիրանները կատարելը: Ստանձնելով հոգևոր արժեքների խնամակալի դեր՝ կրոնն ու եկեղեցին դիտվում էին որպես մարդու հոգևոր-բարոյական զարգացման, դաստիարակության միակ ու անփոխարինելի միջոց: Բանականությունը ստորադասված էր հավատին, իսկ աստվածաճանաչողությունը վերապահվում էր բացառապես կրոնական իմացությանը և համարվում էր հավատի մենաշնորհը: Ահա պատմական այս իրականության մեջ է ստեղծվում Գրիգոր Նարեկացու՝ համամարդկային հնչեղություն ունեցող «Մատեան ողբերգութեան» երկը: Նախ, «Մատեան»-ի արժեվորմանը վերաբերող մի քանի նկատառումներ²: Նարեկացին իր ստեղծագործությունը վերնագրել է «Մատեան ողբերգութեան» և շարադրանքում էլ բազմիցս ընդգծում է, որ այն «ողբերգության մատյան է», «ողբանվազ մատյան»: հավանաբար՝ որպեսզի ընթերցողը չմոռանա հիմնականը՝ բովանդակու-

¹ Նշանակալից է «Մատեան»-ի ազդեցությունը ոչ միայն հայ գրականության և հայոց լեզվի զարգացման, այլև հայ ազգային մտածելակերպի ու հոգեկերտվածքի ձևավորման վրա: Այս առումով, եթե Մ. Խորենացու «Հայոց պատմությունը» հայ ժողովրդի **ԾՆՆՈՂՅԱՆ ՎԿԱՅԱԿԱՆՆ** է, «Սասնա ծռեր» ժողովրդական էպոսը՝ **ԱՆՃՆԱԳԻՐԸ**, Հայ եկեղեցին՝ **Ազգային խորհրդանիշը**, ապա «Մատեան»-ը՝ անվերապահորեն, **Այցետոմսը**:

² Նարեկացիագիտության մեջ «Մատեան ողբերգութեան» պոեմը բավականաչափ ուսումնասիրված է, սակայն իբրև գիտամշակութային մեծարժեք ստեղծագործություն դրա ամբողջական և համակողմանի արժևորումը, հայրենական ու համաշխարհային մշակույթի համատեքստում նրա նշանակության բացահայտումը շարունակում են մնալ առաջնահերթ խնդիր:

թյունը, այն է՝ «բանական գոյի» ողբերգությունը. «Վասն զի թէ զբարի նաւապետն երկնաւորաւքն զաւրաւք յաշխարհիս ծովու առ ի զխորտակեալս իմ տապան իմանալի գոյութեանս առցէ աշխարել բանիս յարմարութիւն, ոչ ինչ վրիպեսցէ ի ստուգութենէ» (ԻԵ-Գ)³: Այնուհետև, «Մատեան»-ը բազմաշերտ ու բազմիմաստ, այլաբանական(ալեգորիկ) ստեղծագործություն է⁴, որի մասին հեղինակը ոչ թէ ակնարկում, այլ ուղղակի ընդգծում է, և այն էլ՝ բազմիցս.«Դարձեալ այլաբանեցից՝ ի նոյն շարունակ բարդեալ զկշտամբանացս եղանակ դարովեալ անձինս, ածեալ մատուցեալ, կրկին կացուցեալ նովին պատկերաւ ի նոյն պայմանի» (ԻԲ-Ա): Եվ այդ այլաբանությունը մեղքերի խոստովանությունն է, աղերս-աղոթքներն ու բարի խրատները, որոնք առաջին դեպքում առաքված են առ Աստված, երկրորդում՝ առ Մարդ. «Որոց ոմանց՝ աղերս աղաչանաց, եւ ոմանց՝ խրատ բարեաց առ դէմս աղաթից այսու մատենիւ մատակարարեսցի» (Գ-Բ): Իրապես յուրահատուկ է «Մատեան»-ի աղերս-աղաչանքների բնույթը. նախ, այդ աղաչանք-պաղատանքը, մեղքերի խոստովանությունը, ինքնառչնչացման հասնող ինքնաձաղկումն ու ինքնամերկացումը, Աստծուն ճանաչելու և դրանով իսկ նրան մերձենալու, ձուլվելու անկասելի ձգտում-մղումը միախառնված են պահանջի ու հանդիմանանքի, բողոքի ու ընդվզումի հետ, որոնց շարժառիթ-պատճառը իրական կյանքում գոյություն ունեցող անարդարություններն են, մարդու գոյության և էության, տվյալ պարագայում՝ Մարդու և Աստծու միջև առկա հակասությունն ու օտարումը: Երկրորդ, մեղքերի խոստովանությունը, Աստծու հետ «աղերսախառն դատի» մտնելն ու բանավիճելը ընդամենը եղել է մարդկային կյանքի ողբերգությունը ներկայացնելու, «ամենքի ամենատարբեր կոքերը նշավակելու», «անանցականը իմաստասիրելու», մարդուն «ճշմարիտ գիտությանն» ու բարձրագույն իմաստությանը հասու դարձնելու, նրա միտքն ու հոգին կրթելու և հոգևոր ինքնամաքրման ու ինքնակատարելագործման ճանապարհով իրական փրկության հասցնելու միջոց: Ի վերջո, իր «ողբանվագ նորոգ մատեանը»՝ որպես «մաղթանքների կտակամատյան», հեղինակը հասցեագրել է «երկրի վրա հաստատված բոլոր բանականներին»՝ հուսալով, որ մարդիկ, հաղորդակից լինելով աստվածային ճշմարտություններին և կրթվելով դրանցով, կիմաստնանան ու կվերաստեղծվեն հոգեպես՝ ըստ Աստծու նմանության ու պատկերի: Իրականում «Մատեան»-ը դարի մտայնության ոգով շարադրված **Մարդու և Մարդկայինի**, «կործանված հոգու» **ողբերգությունն է՝** որն ընդգրկում է ու համապարփակ, դուրս է գալիս անձնականի, երկրայինի սահմաններից և տիեզերական չափեր ընդունում. «Եւ ահաւորութիւն էին՝ ընդ փոքրկութիւն բնութեանս ընդհարեալ»(ԻԳ-Բ): Ընդ որում՝ այստեղ «է»-ն գերբնական էակը չէ, այլ Բնության,

³ **Գրիգոր Նարեկացի**, Մատեան ողբերգութեան, աշխատասիրությամբ՝ Պ. Խաչատրյանի և Ա. Ղազինյանի, Եր., 1985: Այսուհետև այս գրքից հղումները կտրվեն շարադրանքում՝ փակագծերի մեջ:

⁴ Ինչպես իրավացիորեն գրում է պրոֆեսոր Զր. Միրզոյանը. «Չակառակ բանաստեղծի պահանջի, մինչև օրս այն («Մատեանը») հիմնականում ընթերցվել, ընկալվել, հասկացվել ու մեկնաբանվել է միագիծ ու միաչափ մոտեցմամբ», իսկ «նման մոտեցմամբ անհնար է ընկալել նրա բազմաբնույթ կամ բազմաստեղծյան բովանդակությունը և հասկանալ նրա խորհուրդն ու իմաստը»(Զր. **Միրզոյան**, Նարեկացիագիտական հետազոտություններ, Եր., 2010, էջ 145):

Տիեզերքի վերացարկված էությունը՝ Արարող Ոգին: «Մատեան»-ը Ոգու ու լորտում ստեղծված գործ է, որտեղ պատկերված է հոգևոր երկվությունը՝ աստվածային և մարդկային սկիզբների բախումը, հզորի և անզորի անհավասար կռիվը: Այդ սկիզբների անհաշտ պայքարով պայմանավորված դրամատիզմն ու ողբերգականությունն էլ կազմում են «Մատեան»-ի բովանդակությունը, որ շարունակվում է սկզբից մինչև վերջ՝ նույն ուժգնությամբ ու նույն սրությամբ: Եվ թվում է, թե նա պատերազմի դաշտում է և անընդհատ գնում է ինքնագոհաբերման՝ փրկելու ուրիշներին, վերականգնելու մարդու խաթարված էությունը և ներդաշնակություն հաստատելու Մարդու և Աստծու միջև: Նարեկացի մարդախույզ-մարդագետը, պեղելով մարդկային հոգու թաքնված ու մութ ծալքերը, ի ցույց դնելով մարդկային արատները, թուլություններն ու թերությունները, նպատակ է ունեցել վերծանելու մարդու էությունը և ինքնաճանաչման միջոցով հասնելու մարդու հոգևոր մաքրագործմանն ու ազնվացմանը: «Մատեան»-ի հեղինակը վերապրում է հոգու ալեկոծումը, դեպի աստվածայինը ընթանալու վերելքի բերկրանքն ու սպասվող փորձությունը («իսկ որքա՞ն պատիժ անմաքրութեանս եղիցի՝ զաստուած զգեցողիս ներքոյ եւ արտաքոյ», ԼԳ-Դ) և միաժամանակ դեպի մեղքերի խորխորատը ընկղմվելու ու կործանվելու վախն ու սարսափը («Ո՛չ մեռեալ եւ ո՛չ կենդանի՝ թաղեալ ի մեղաց գարշութեան տղմի», ԻԶ-Գ), իսկ ընթերցողը, ենթագիտակցորեն վերապրելով հեղինակի հոգին բզկտող այդ հակասությունները՝ հոգևոր տեղատվություններն ու մակընթացությունները, անէացման հասցնող «էության ներհակ մասերի» պատերազմը, հաղթահարում է հոգևոր լարվածությունը և լիցքաթափվում, հաշտվում աշխարհի ու ինքն իր հետ: Եվ այսպես, մարդկայինի և աստվածայինի, «Ես»-ի և «Ե»-ի (սուբստանցիոնալ էության) միջև ընթացող պայքարն ի վերջո ավարտվում է հաշտությամբ ու ինքնահաշտությամբ նախ բանաստեղծի, ապա ընթերցողի հոգում: Նարեկացին իր «Մատեան»-ով ըստ էության հոգևոր կամուրջ է դառնում և վերականգնում խախտված ներդաշնակությունը Մարդու և Աստծու միջև:

Հիշենք, որ Նարեկացին փրկության հասնելու միջոց համարում է ոչ թե իդեալական, միջնորդավորված, եկեղեցական հավատը կամ Աստծու ուղորմածությունը, այլ հենց իր Գիրքը՝ որպես «ամարյուն զոհաբերություն», «նվիրաբերում բանական»։ «Եւ հոտոտեսցիս յայս նուէր բանի անրին զոհի» (ՁԸ-Բ)։ Սա սոսկ ինքնագոհաբերությունն չէ, որը չափազանց քիչ կլինի «Մատեան»-ի տրամաբանությամբ, քանզի բանական զոհաբերությունն անշուշտ ավելին է, քան ինքնագոհաբերությունը։ Վերջինս նախադեպեր շատ ունի՝ ի դեմս մարտիրոսների ու սրբերի, մինչդեռ Բանական զոհաբերությունն աննախադեպ է, որովհետև Հոգևորը, Ոգին ավելին է, քան ինքը՝ Մարդը։ Վերջապես, եթե նույնիսկ ընդունենք, որ «Մատեան»-ի արարման շարժառիթ-պատճառը բանաստեղծի անձնական ողբերգությունն է եղել⁵, ապա շնորհիվ հանճարներին բնորոշ ընդհանրացման հատկանիշի, այն

⁵ Նարեկացիագետ, պրոֆ. Զր. Միրզոյանը «Նարեկացու առեղծվածը» հոդվածում «Մատեան»-ի ստեղծման հիմնական պատճառ համարում է բանաստեղծի ապրած անձնական ողբերգությունը և այն ակնկալիքը, որ «անկեղծորեն մեղայ» ասելով կարող էր ներում ստանալ (տե՛ս «ԲԵՅ», 2003, թիվ 1, էջ 52):

վերածվել է անանձնականի, և նրա մտահոգության առարկա է դարձել մարդու ինքնաճանաչման ու ինքնակատարելագործման հարցը, իրական կյանքում գոյություն ունեցող անարդարությունները վերացնելը և բանականության օգնությամբ մարդու գոյության և էության միջև առկա հակասությունն ու օտարումը հաղթահարելը: Այս տեսանկյունից Նարեկացու գլուխգործոցին միանգամայն պատշաճ կլինեին «Աստվածային» կամ «Մարդկային» ողբերգություն (դրամա) անվանումը: Արդ, եթե «Աստվածային կատակերգության» հեղինակ Ա. Դանթեն այնկողմնային աշխարհում հայում է այլոց հոգիների տառապանքը, մեղքերի քավությունն ու փրկությունը, ապա Նարեկացին այսկողմնային աշխարհում ոչ միայն այդ երեք փուլերի վկան է, այլև ինքն է անցնում դրանց միջով՝ երկնելով կատարյալ Մարդու տեսլականը: Իսկ վերջինիս առաջադրումն ու պաշտպանությունը միջնադարում ինքնին նորույթ էր և որպես այդպիսին անհարիր տիրապետող մտայնությանը: Ինչևէ, «Մատեան»-ը որակել իբրև զուտ աղոթագիրք կնշանակի էապես արժեզրկել այն, աղքատացնել նրա բովանդակությունը, աղավաղել բուն իմաստը, կարճ՝ ուղղակի մկրատել ու խցկել պրոկրուստյան մահճի մեջ⁶: Ավելին ասենք, նույնիսկ աստվածաբանական մտքի էվոլյուցիայի տեսանկյունից նման դիտարկումը ուղղակի մեղանջում է «Մատեան»-ի ոգու և նրա հեղինակի հանդեպ:

Նարեկացին ոչ միայն միջնադարի, այլև բոլոր ժամանակների մեծագույն մարդասերներից է: Նա ճշմարիտ հավատացյալ է և որպես այդպիսին՝ ճշմարիտ մարդասեր ու միաժամանակ, նաև ճշմարիտ աստվածասեր: Նրա աշխարհայացքը երկբևեռ է. ի տարբերություն միջնադարում տիրապետող Աստվածակենտրոն հայեցակարգի՝ «Մատյան»-ում աստվածակենտրոնությունը (աստվածասիրությունը) զուգակցվում, իսկ հաճախ էլ ուղղակի փոխարինվում է մարդակենտրոնությամբ (մարդասիրությամբ): Նարեկացու Մարդակենտրոն աշխարհըմբռնումը բացասում էր նաև Եսակենտրոն հայեցակարգը: Այսպես, համաձայն Եսակենտրոն ըմբռնման՝ փրկության արժանի է միայն Աստծու ընտրյալ ժողովուրդը, իսկ մյուս ժողովուրդներն ու ազգերը համարվում են նրան թշնամի ու արժանի կործանման: Արդ, Սաղմոսների հեղինակը վերապրում և ողբում է սեփական ժողովրդի ու իր անձնական վիշտը, ակնկալում է Աստծու օգնությունը, միջամտությունը իրեն ու իր ազգի փրկության գործում: Նրա ողբն ու վիշտը իր ժողովրդի անմխիթար վիճակի համար են: Եվ նա բարեգթություն, ներում ու արդարություն է աղերսում իր ժողովրդի, իսկ ահ, սարսափ, պատիժ ու արյուն՝ իր ազգի թշնամիների ու նրան հարստահարողների համար. «Թափիր քո բարկությունը այն ազգերի վերայ՝ որ քեզ չեն ճանաչում, եւ այն թագավորությունների վերայ՝ որ քո անունը չեն կանչում» (Սաղմ., 3Ը-6): Սաղմոսների հեղինակը վրեժխնդրության է կոչում Աստծուն՝ որպեսզի նա բնաջնջի իր թշնամիներին. «Ամբարիշտների դեմ կռվի

⁶ Դեռևս 20-րդ դարի սկզբին Լ. Շանթը գրել է. ««Նարեկ»-ը աղոթագիրք չէ: Ո՛չ, աղոթքներու շարք մը չէ սակայն այդ գիրքը ոչ էությամբ, ոչ ձևով, ոչ ալ ոգիով աղոթքներ չեն ատօնք: «Նարեկ»-ը մարդկային հոգիի մը խորունկ այլեկոծումն է...» (Լ. Շանթ, Երկեր, հ. 9, Բեյրութ, 1946, էջ 120): Այդ մասին մանրամասն տես **Յր. Միրզոյան**, Նարեկացիական հետազոտություններ, էջ 145-162:

սրով և փրկի իմ անձը» (Սաղմ., 9-7): Նույնիսկ Աստծու հզորության ու արդարության փառաբանությունը երախտիքի խոսքեր են, որ առաքվում են առ Նա՝ իր ժողովրդի թշնամիներին կործանելու և պատժելու համար: Որքանով որ չարի կրողը Ուրիշն է՝ իր ժողովրդի թշնամին, ուստի և չարը պատժելու կոչերը ուղղված են այլոց: Այսպիսով, Սաղմոսների քարոզած արդարությունն ու փրկությունը նեղ, ազգային, անձնական, հետևաբար սահմանափակ բնույթ ունեն: Իսկ միջնադարում ձևավորված Աստվածակենտրոն հայեցակարգը, որը հիմնված էր փրկության քրիստոնեական ըմբռնման վրա, Մարդուն դիտում էր որպես անկատար, չարի կրող, մեղավոր էակ, որն ինքնուրույն, առանց հավատի երբեք չի կարող հասնել փրկության: Այսպես, Օգոստինոս Երանելին, հռչակելով «հավատա, որպեսզի հասկանաս» բանաձևը իբրև իմացության լիարժեքության պայման, մարդու փրկությունն ու նրա կատարյալ դառնալու հնարավորությունը բացառապես կախման մեջ էր դնում աստվածային բարեգթությունից: Օգոստինոսի համար աստվածայինը ճանաչելի է դառնում մարդու համար միայն հավատով. եթե չհավատաս, չես կարող ճանաչել: Եվ քանի որ աստվածաիմացությունը սկսվում է Աստծու նկատմամբ հավատից, նշանակում է հավատը նախորդում է բանականությանը: Իհարկե, օգոստինոսյան թեզը ուներ նաև իր մյուս երեսը՝ «ճանաչիր, որպեսզի հասկանաս». «Թող ճանաչեն Քեզ, որ ճանաչում ես ինձ, թող ճանաչեն Քեզ, ինչպես Դու ճանաչում ես ինձ»⁷, որը, սակայն, իբրև բանականությանը միտված միտք, չէր կարող տեղավորվել ձևավորվող աստվածակենտրոն ուսմունքում, ուստի և մղվեց ետին պլան: Ու թեև, ըստ Օգոստինոսի, մարդու կյանքում և աշխարհում ամեն ինչ կատարվում է համաձայն Աստվածային Ծրագրի, այդուհանդերձ Աստված պատասխանատու չէ մարդու չար գործերի, երկրային չարիքի ու անարդարությունների համար. կա կամքի ազատություն, ընտրության ազատություն, որով մարդն ինքն է դառնում պատասխանատու սեփական արարքների համար: Աստվածակենտրոն հայեցակարգը, աստծուն ազատելով պատասխանատվությունից, նրա էությունը համարելով բանականությանն անմատչելի, իսկ աստվածաիմացությունը սահմանափակելով հավատով, ոչ միայն չէր լուծում Մարդ-Աստված հակադրությունը, այլև խորացնում էր մարդու օտարումը Աստծուց՝ հասցնելով ծայրահեղության: Ի դեպ, Աստվածակենտրոն հայեցակարգի շրջանակներում է, որ քրիստոնեությունը, վերասերվելով համընդհանուր փրկության ուսմունքից, վերածվում է անձնական փրկության կրոնի:

Այլ է Մարդ-Աստված փոխհարաբերության նարեկյան լուծումը: Նարեկացու ուսմունքի ելակետը իրական կյանքն է, կոնկրետ մարդը՝ իր հակասական էությանը, իսկ իդեալը՝ արդարության ու հավասարության պայմաններում կենսագործող, մեղքից-չարիքից ազատագրված, բանականության օգնությամբ լուսավորված, իմաստությամբ զինված և կատարելության ձգտող բանական էակը: Մի խոսքով՝ Նարեկացու մտահոգության առարկան Մարդն է ու Մարդկայինը՝ իրական մարդասիրության հաստատման պահանջով և իրական փրկության հույսով: Այսպես, ի տարբերություն

⁷ Օգոստինոս Երանելի, Խոստովանություններ, Եր., 2002, էջ 229:

Սաղմոսների հեղինակի, Նարեկացին իրեն աստվածընտրյալ չի համարում և առավել մտահոգված է Մարդու-Մարդկության փրկության (իմա՝ կատարելագործման) խնդրով և իր անձի փրկությունն էլ տեսնում է հանուրի փրկության մեջ. «Եթե գրեցի եւ ի փրկութիւն կարգեցի հաղորդելոցն յայս կիրս կենաց, արասցես կամաք քո, արհնեալ, եւ ինձ համարեալ» (Գ-Գ): Համընդհանուր մեղավորության գաղափարից ածանցելով համընդհանուր փրկության գաղափարը՝ դրանով իսկ նա հաղթահարում է թե՛ Եսակենտրոն (ազգային փրկության) և թե՛ Աստվածակենտրոն (անձնական փրկության) հայեցակարգերին բնորոշ սահմանափակությունները: Նարեկացին մտահոգված է ոչ թե անձնական, այլ հասարակ մարդու փրկության խնդրով: Եվ եթե փրկագործությունը վերաբերում է հանուրին, ապա մաքրագործումն էլ ձեռք է բերում համամարդկային հնչեղություն, և մարդու կատարելագործման մտահոգությունը վերածվում է մարդկության կատարելագործման մտահոգության: Հարցադրում, որ առավել քան արդիական է այսօր, երբ մաքրագործումն անհրաժեշտ է ողջ մարդկությանը:

«Մատեան»-ում կրոնական վերացական մարդասիրությունը հաղթահարելու և այն իրական մարդասիրությամբ փոխարինելու բացահայտ պահանջ կա: Նարեկացու բոլոր հարցադրումներն առհասարակ կատարվում են ոչ թե ստրկական հավատի կրողի, այլ բանավիճողի, ավելին՝ պահանջատիրոջ դիրքերից: Նարեկացու համար Աստված ոչ միայն դատավոր է, ինչպես Հոբի և Օգոստինոսի, կամ մեղադրյալ, ինչպես Դոստոևսկու մոտ, այլև պատասխանատու մարդու կյանքի համար, մարդկության առջև պարտավորություն ունեցող: Այսպես, եթե Հոբը արհամալով խնդրում է Աստծուն **բացատրել** աշխարհի անարդարությունների պատճառը, իսկ Ալյոշա Կարամազովը, չըմբոստանալով Աստծու դեմ, պարզապես «չի ընդունում նրա ստեղծած աշխարհը», ապա Նարեկացին, «աղերսախառն դատի մտնելով» Աստծու հետ, «հանդիմանական դատավճիռ» է ներկայացնում նրան՝ **պահանջելով** դրսևորել գործնականություն, այն է՝ վերացնել գոյություն ունեցող անարդարությունները: Սակայն իրականում չտեսնելով աստվածային բարեգթության կոնկրետ դրսևորումներ և չանսալով ու չենթարկվելով Աստծու հորդորներին ու սաստումներին, չվախենալով ոչ մի պատժից, նրա բողոք-պահանջը ի վերջո վերածվում է ըմբոստության. «Սպառնացար, եւ ոչ զարհուրեցայ, արգահատեցեր, եւ ոչ երբէք լուայ, որ է ապստամբութեան յայտնի նշանակ» (Ի-Բ): Ավելին, թեև Աստծու հզորությունն ու բարությունը անչափելի են, անսահման, այդուհանդերձ բանաստեղծի համար անհասկանալի է մնում Աստծու անգործունյա դրականությունը: Եվ ահա հանդիմանելով Աստծուն մարդու տառապանքների հանդեպ ունեցած անտարբերության ու լռության համար ու «Կարծրացնելով իր սիրտը ոչ պակաս, քան փարավոնը, ոչ թերի, քան եբրայական խուժանի կատաղությունը, ոչ նվազ, քան աստվածամերժությունը» և ամենևին «չխորշելով ստեղծողին ուրանալուց»՝ «ծառանում է արարչի դեմ». «Ոչ պակաս, քան զփարաւոն՝ զստեղծուած սրտիս իմ խստացուցի, ոչ թերի, քան զեբրայականին խուժանին կատաղութիւն՝ ընդդէմ արարչիդ համբարծայ, ոչ նուազ, քան զաստուածամարտիցն՝ գտայ հանդէս եւ ոչ խորշեցայ ի յուրացութենէ ստեղծողիդ բնաւիցս» (Զ-Գ): «Աստծու մոռնչ

ընդդեմ աստծու» (Հովհ. Շիրազ): Բայց ասել, թե Նարեկացին գործնական մարդասիրության քարոզիչ է ու պաշտպան, կնշանակի ասել կես ճշմարտությունը, քանզի նրա համար նժարի մի կողմում սոցիալական չարիքի մեջ բզկտվող-խորովվող մարդու իրական փրկության հարցն է, իսկ մյուսում՝ ավետարանական գաղափարներն ու աստվածային ճշմարտությունները միասին վերցրած: Որքան մեծ ու ընդգրկուն պետք է լինի սերը տառապող մարդու հանդեպ, որքան խոր՝ վերապրված վիշտը, որպեսզի առիթ դառնա ընդվզելու ավետարանական ճշմարտությունների դեմ ու միաժամանակ անհծելու, նզովելու և ձողկելու ինքն իրեն՝ մարդկային ցավը դույզն-իսկ ամոքելու իր անզորության ու անօգնականության համար: Անվերջ ցավից է ծնվում անվերջ սերը (Հեզեյ): Այդ մեծ ցավն է բանաստեղծին մղում, որ իրեն ավելի պատասխանատու համարի իր աչքով տեսած անարդարությունների ու գոյություն ունեցող չարիքի համար, քան թե բովանդակ Ավետարանի. «Ջամենայնիս յամենայնի ամենայն իրաւք վնասակարս՝ առ տնաւրինականսն տէրունականս, առ յայտնութիւնսն աստուածայինս, առ երեւմունսն արարչագիրս, առ խոնարհութիւնսն սարսափելիս, **առ այն, զոր տեսի աչաւք իսկ իմովք, առ որ մեծ է պատասխանատութիւնս, քան առ համաւրէն Աւետարանին**» (Իէ- Զ – ընդգծ.- Հ. Հ., Ն. Հ.): Աստված՝ որպես մարդասեր, ասում է Նարեկացին, չպետք է թողնի անտեր «հավիտենական մոլորյալ»-ին՝ մարդուն, այլ պարտավոր է հոգալ իր իսկ ստեղծածի մասին և արարչագործ իր էությունը, մասնավորապես սերը առ Մարդ դարձնի մշտական գործընթաց: Նրա Մարդակենտրոն հայեցակարգում նույնպես առկա է Ես-ը, սակայն ոչ եսականության, այլ համամարդկային Ես-ի՝ այլասիրության առումով⁸: Ըստ էության, նրա «Ես»-ը լուծված է «համայն»-ի մեջ, և մեկը մյուսից անբաժանելի է ու անմտածելի: Ավելի ճշգրիտ՝ համայնն է պարփակված բանաստեղծի Ես-ի մեջ: Նա ապրում է բոլորի հոգսերով, տառապում ուրիշների ցավով, խոսում է «բոլորի մասին և բոլորի փոխարեն» (Ս. Ավերինցև): Անսահման ցավից ու անտանելի վշտից ծնվող բանաստեղծի տառապանքը հասնում է ընդհանրացման այն աստիճանի, որ անձնական «Ես»-ը լրիվ անհետանում է՝ ձուլվելով մեկ համամարդկային «Ես»-ին, մեկ՝ Աստծուն: Մարդկային ճակատագրի հանդեպ պատասխանատվության մեծ զգացում ունեցող մարդասերը միայն կարող էր համայնի մեղքերը վերագրել իրեն, «հոժարական հանձնառությամբ», «ամոթահար դեմքով» աղերսել բոլորի համար, իրեն պարտական համարել «մարդկային ազգի ողջ չարիքների համար» ու բարոյական իրավունք վաստակել ասելու. «Ո՛չ ոք մեղաւոր իբրեւ զիս, ... Ե՛ս միայն, եւ այլ ո՛չ ոք, Ե՛ս ամենայնն, եւ յի՛ս ամենեցունն» (ՀԲ-Գ): Ավելին, համամարդկային արժեքների ու հանուրի ճակատագրի հանդեպ ունեցած պատասխանատվության խոր գիտակցումից կարող էր ծնվել այն միտքը, թե ով «զմեղս ամենից ինքեան ոչ համարեսցի... Կորոյս զիւրն արդարու-

⁸ Դեռևս միջնադարի հայ նշանավոր մտածող Մաթեոս Ջուղայեցին «Նարեկ»-ը ավելի բարձր է գնահատել Դավթի Սաղմոսներից. «Մին փոխ Նարեկացի լաւ է, քան զամենայն սաղմոսս Դաւթի», իսկ մատենագիր Գրիգոր Խլաթեցին «Մատեան»-ը համարել է ավելի գորավոր, քան եկեղեցական ծիսամատյանները. «Մեծ են շնորհք այս սոփերի, քան զայլ գրոց յեկեղեցի»: Մեջբերումն ըստ՝ **Գրիգոր Նարեկացի**, Մատեան ողբերգութեան, աշխատասիրությամբ՝ Պ. Խաչատրյանի և Ա. Ղազինյանի, էջ 9:

թին՝ որպէս անախտակիր գոլ բնութեանս» (Ծ-Ա): Ի դեպ, մարդկության միասնության գաղափարը առարկայական բովանդակություն ստացավ և ակնհայտություն ձեռք բերեց միայն 20-րդ դարի երկրորդ կեսին համաերկրային խնդիրների առաջացման ու համամարդկային շահերի գիտակցման արդյունքում: Ի տարբերություն նոր ու նորագույն շրջանի շատ մտածողների (Ա. Գերցեն, Օ. Շպենգլեր, Ա. Թոյնբի, Ս. Չեյզ), որոնք «մարդկություն» հասկացությունը համարել են սին, որոշակի ոչինչ չարտահայտող, անորոշ, ինքնուրույն էություն չունեցող, վերացական ու կեղծ, Նարեկացին խոր միջնադարում, ելնելով համամարդկային արժեքների գիտակցությունից, առաջադրել ու պաշտպանել է մարդկության հոգևոր միասնության գաղափարը: Նրա համար հանուրը, համայնը, այն է՝ մարդկությունը, վերացական հասկացություններ չեն, այլ ակնհայտ իրողություն ու շատ կոնկրետ, որի բովանդակությունը բոլոր բանական էակներին ներհատուկ կրքերի ու ցանկությունների, արատների ու առաքինությունների հակադրամիասնությունն է, որը չնայած հոգեբանական բազմաթիվ առանձնահատկություններին, միավորում է մարդկանց: Ասել է թե՛ «Մարդկություն» հասկացության իրական հիմքը մարդկանց հոգևոր ընդհանրությունն է, քանզի մարդու էությունը մարդկայինից (հասարակությունից) դուրս չէ, այլ հենց նրանում, որովհետև Մարդու պատմությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Մարդկայինի պատմություն: Այլ կերպ՝ որքան որոշակի է «Մարդ» հասկացությունը, նույնքան էլ որոշակի է «Մարդկություն» հասկացությունը: Եվ թվում է, թե «Մատեան»-ը պատասխան է 20-րդ դարի ամերիկացի փիլիսոփա Ս. Չեյզի՝ «եթե ձայն տանք, հե՛յ մարդկություն, ապա ոչ մի Ադամ առաջ չի գա» հարցադրմանը, քանզի առաջին արձագանքողներից մեկը հենց ինքը եղավ՝ մեծ մարդասերը, որ դարձավ Աստծու Ատյանում Մարդկության շահերը ներկայացնող ու Մարդու իրավունքները պաշտպանող «աղոթանվեր պատգամավորը». «Ունիմ զամենայն երկրի եւ եմ պատգամաւոր աղաւթանուէր ամենայն աշխարհի» (ԻԸ-Բ): Ըստ Նարեկացու՝ ամեն ոք, յուրաքանչյուր Ադամ, ով իրեն Մարդ է համարում այդ բառի իսկական իմաստով, ում խորթ ու օտար չէ մարդկայինը, պարտավոր է արձագանքել նման կանչին և պատասխանատու լինել ոչ միայն սեփական արարքների ու մեղքերի, այլև ուրիշների գործողությունների համար, այն է՝ պատասխանատվություն կրի մարդկության առջև: Համամարդկային Ես-ի տեսանկյունից ամեն մի չար արարք կամ գործողություն հանցագործություն է ոչ միայն տվյալ անձի կամ խմբի, հանրության, այլև ողջ մարդկության, առհասարակ մարդկայինի հանդեպ: Նարեկացիական այս պատգամը առավել քան արդիական է այսօր և համամարդկային իր հնչեղությամբ ներքին աղերսներ ունի կանտյան կատեգորիկ իմպերատիվի հետ:

Նարեկացու Մարդակենտրոն հայեցակարգին ներհատուկ է նաև բանականության իրավունքների պաշտպանությունը: Այս առումով ի դեմս «Մատեան»-ի մենք գործ ունենք ավետարանական գաղափարների, Քրիստոսի «կենսատու խորհուրդների» «հանդիսավոր մեկնաբանության», այն է՝ բանական ընթերցման հետ, որի էությունը իմաստավորված, բանականությամբ լուսավորված հավատի գաղափարի առաջադրումն է: Չարգացնելով հավատ-բանականություն փոխհարաբերության նորովի մեկնաբա-

նութուն՝ Նարեկացին անընդունելի է համարում եկեղեցական միջնորդավորված հավատը և, որպես իրական մարդասիրության պաշտպան, ճշմարիտ հավատի անբաժանելի մաս համարում անմիջական, գործնական ու գիտակցական հավատը⁹: Մինչև ուշ միջնադար աստվածաբանական և փիլիսոփայական միտքը ուղղված էր կրոնական հավատի անհրաժեշտության հիմնավորմանն ու Աստծու գոյության ապացույցների մշակմանը: Մինչդեռ Նարեկացու խնդիրը Աստծուն ճանաչելն է և ոչ թե ապացուցելը, որ նա կա, գոյություն ունի, քանի որ, նախ, Նարեկացու համար Աստված բացարձակ գոյ է, երկրորդ, ճշմարիտ հավատը պահանջում է Աստծու էության ճանաչում: «Կրոնական հավատի միջոցով Աստծու մասին ստացված գիտելիքը մեզ ասում է միայն այն, որ Աստված կա, բայց չի ասում, թե ինչ է այն. վերջինիս պատասխանը միջնորդավորված գիտելիքն է, որը ձեռք է բերվում իմացությամբ»¹⁰, - գրում է Յեզեյը: Եվ հետո, Նարեկացու համար ճշմարիտ հավատի աղբյուրը ոչ թե «Տիրոջ երկյուղն է», այլ Սերը և Իմացությունը: Իրական փրկության հասնելու համար, ասում է նա, անհրաժեշտ է կատարյալ իմացություն և լիարժեք սեր: Նարեկացին առավել քան համոզված է, որ մարդուն իրական փրկության տանող ուղին դեպի երկրային կյանքը վերակողմնորոշված գործնական հավատն է, որն անպայմանորեն ենթադրում-պահանջում է հավատի առարկայի՝ Աստծու ճանաչում: Եկեղեցական հավատը, աստվածային էությունը համարելով բանականությանն անմատչելի, հակադրում էր Սարդուն և Աստծուն: «Եկեղեցական ողջ համակարգի հիմնական արատը բանականության իրավունքը չընդունելն է, իսկ եթե բանականությունը չի ընդունված ու հասկացված եկեղեցական համակարգի կողմից, ապա այն այլ բան չէ, քան մարդկանց նկատմամբ արհամարհանքի համակարգ»¹¹: Նարեկացու համոզմամբ, եկեղեցական դոգմատիկայի վրա կառուցված հավատի շենքը հակառակ է ու դեմ մարդկային բանականությանն ու բարոյականությանը: Յետևաբար, ճշմարիտ հավատը պետք է խարսխվի բանականության վրա, քանզի «...առաքինության բուն հիմքը մարդու բանականության մեջ է»¹²: Այսպիսով, ըստ Նարեկացու, բանական հավատը մարդուն ինքնաճանաչման ու ինքնակատարելագործման տանող հոգևոր ուժն է: Ինքնաճանաչման արդյունքում է, որ մարդը հասնում է գոյության և էության, աստվածայինի ու մարդկայինի նույնականության գիտակցմանը: Իսկ Աստծու ճանաչողությամբ միջնորդավորված ինքնաճանաչումը, լինելով ինքնաճանաչման ամենաբարձր աստիճան, աստվածաիմացությունը վերածում է մարդաիմացության, իսկ աստվածասիրությունը՝ մարդասիրության: Սակայն, հարկ է նշել, որ Նարեկացու վերաբերմունքը բանականության ընդունակության հանդեպ միանշանակ չէ: Բանականությունը համարելով աստվածաճանաչողության և ինքնաճանաչողության հզոր միջոց՝ Նարեկացին այդուհանդերձ հեռու է բանականության դերի բացարձակացումից: Նա նույնպես՝ իբրև հանճարեղ մտածող, ինչպես և իրեն նախորդող (Օգոստինոս Ե.) ու

⁹ Այդ մասին ավելի մանրամասն տես՝ **Յ. Զարոյան**, Հավատ-բանականություն փոխհարաբերության նարեկյան ըմբռնումը, «ԲԵՅ», 2001, թիվ 1, էջ 60-71:

¹⁰ Гегель. Философия религии. В двух томах. Т. I. М., 1976, с. 239.

¹¹ Նույն տեղում, էջ 174:

¹² Гегель. Работы разных лет. В двух томах. Т. I. М., 1972, с. 111.

հաջորդող(Թ. Աքվինացի) աստվածաբան-փիլիսոփաները, նկատել է բանականության երկփեղկվածությունը, նրա երկակի բնույթը, այն է՝ արարող և ավերող ընդունակությունը և զգուշացրել մարդուն (մարդկությանը) բանական իմացության հնարավորությունների չարաշահումից: Եվ որպեսզի բանականության արարող գործունը իրապես ծառայեցվի բարին գործելու, արարելու, կատարելագործվելու և իրական փրկության հասնելու նպատակին, ասում է Նարեկացին, անհրաժեշտ է, որ այն ուղեկցվի և լուսավորվի Աստծու ողորմածությամբ, այլապես հավատով չհավասարակշռված բանականությունը կարող է կործանարար լինել մարդու համար: Ահա հազարամյա հեռավորությունից կանխատեսելով բանականության ի չարը գործադրման հնարավորությունը՝ Նարեկացին տազնապել է այն մտքից, որ մարդն իր գործերով ոչ միայն կարող է հավասարվել Աստծուն, այլև առաջ անցնել նրանից. «Ամաչեմ ասել, թե եւ երկրաւորիս գործոց պատմութիւն զքոյդ յառաջեալ», և դիմում է Աստծուն, որ վերջինս սանձի մարդու հզորանալու ջանքերը. «Արդ, արի՛, տէր, եւ մի՛ զաւրասցի, քան զքոյդ, աջ հողեղինի, մի՛ կշռեսցին ողորմութիւնք քո ընդ ջանից մարդկան» (ԾԹ-Ա): Բանականության այդ հակասական բնույթը, որը առարկայորեն ուրվագծվում էր հասարակական առաջընթացի լույսի ներքո, նոր ժամանակներում մատնանշում էր Ժ. Ժ. Ռուսոն՝ բանաձևելով, որ գիտության և արվեստների զարգացումը ոչ թե կատարելագործում, այլ վատթարացնում է բարքերը: Այսօր գիտության և տեխնիկայի սրընթաց զարգացումը հանգեցրել է բարու և ճշմարտության տարամիտմանը: Եվ թվում է, թե սասանվել է բանականության մարդասիրական հնարավորությունների հանդեպ երբեմնի անխախտ հավատը, և ի հայտ է գալիս նրա «սատանայական» էությունը: Գիտատեխնիկական արդի նվաճումները սպառնում են ոչ միայն մարդու ֆիզիկական գոյությանը, այլև բանականության գործունը ճիշտ չօգտագործելու պարագայում կարող է հանգեցնել նրա՝ որպես կենսաբանական տեսակի վերասերման: Այս առումով այժմ մարդկության համար առաջնահերթ սպառնալիքը ոչ այնքան բնական աղետներն են, որքան տեխնածին (մարդածին) վտանգները՝ սինթետիկ խաղալիքներից ու սնունդից մինչև հոգևոր-բարոյական ձևախեղումներ, գաղափարահոգեբանական մանիպուլյացիաներից մինչև մոլեկուլյար կենսաբանության և ինժեներական գենետիկայի նվաճումների հակամարդասիրական կիրառում, ջերմամիջուկային, բնապահպանական և այլ աղետներ: Բարու և ճշմարտության միջև առաջացած հակասության հաղթահարման ուղին բանականության ուժը Մարդու՝ որպես անկրկնելի արժեքի պահպանմանն ու կատարելագործմանը ծառայեցնելն է. ահա սա է մարդասիրական հնչեղություն ունեցող նարեկացիական մյուս պատգամը:

Այսպիսով, միջնադարի մեծ մարդասերը արդիական է այսօր և ընդմիշտ: Ահա թե ինչու Նարեկացու ու «Նարեկ»-ի հետ առնչվող յուրաքանչյուր ոք ներշնչվում է ճշմարիտ աստվածասիրությամբ, հավատով ու սիրով դեպի մարդն ու մարդկայինը: Եվ նրա սերը առ Մարդ ամենևին չի սասանվում վերջինիս անվերջ մեղավորության գիտակցությունից. «Մատեան»-ում չկա նույնիսկ քամահրանքի որևէ խոսք կամ ակնարկ՝ անթիվանհամար մեղքերի մեջ թաղված մարդու հասցեին: Բոլոր դեպքերում Նա-

րեկացին մնում է լավատես ու մարդասեր: Նա մարդու իրական շահերի պաշտպանն է և մարդկայինի քարոզիչը: Այո՛, մարդը մեղավոր էակ է, «փոշի շնչավոր», «կավ ձայնավոր», «հող բանական», բայց իր ներդաշնակ կառուցվածքով՝ իբրև Աստծու «եղական պատկեր», կատարյալ էակ է և որպես այդպիսին՝ մեծագույն արժեք, ուստի և՛ արժանի սիրո ու պաշտամունքի: Եվ որպես կատարյալին ու մարդկայինին առնչակից՝ Նարեկացին ինքն էլ իր գլուխգործոցի հետ միասին իրավամբ սրբացվեց ու դարձավ պաշտամունքի առարկա:

АЙК АРОЯН, НЕЛЛИ АРОЯН – Великий гуманист средневековья: Григор Нарекаци. – В статье рассматривается проблема гуманизма в “Книге скорбных песнопений”. В частности, раскрыта гуманность взглядов Нарекаци на сущность и предназначение человека: автор возвышает человека и его разум, видит в непосредственной вере истинное средство познать Бога и усовершенствовать человека и человечество. Тем самым он отрицает абстрактный гуманизм, проповедуемый церковью, и выступает поборником реального гуманизма.

HAYK HAROYAN, NELLI HAROYAN – The Great Humanist of the Middle Ages: Grigor Narekatsi. – The present article highlights the problem of humanism in G. Narekatsi’s poem entitled “The Book of Tragedy”. The peculiar features of his outlook such as antropocentrism, humanism, defense of the rights of logic are displayed here. By worshipping man as the greatest value, by preaching logical faith as the true means of cognition of God and a means of mastering human character Narekatsi proves to be a true guardian of humanism.